

Andrew Bell-Fialkoff

Ethnic Cleansing

Macmillan, London, 1996, str. 346

Fin-de-siècle, navodi se u proslavu knjige, pobudio je svojom "opscenom praksom" etničkog čišćenja i potrebu razumijevanja: što je "etničko čišćenje", što se to doista događa? Zahvaljujući suvremenom protoku znanstvenih informacija, ta opscena praksa "etničkog čišćenja" istodobno doživljava i znanstvenu obradu pretpostavki, ciljeva i posljedica - nešto što se ne može utvrditi za slične događaje (holocaust, transferi populacija poslije Drugog svjetskog rata) prije informatičke revolucije. Trebala su, naime, proteći desetljeća pa da ovostoljetna "etnička čišćenja" dobiju i znanstvenu obradu.

No promptna reakcija na pojavu koja je doista označila kraj dvadesetog stoljeća u Europi - "etničko čišćenje" - može imati i nedostataka, kao što su preuranjene procjene događaja i nepouzdana izvori podataka. Andrew Bell-Fialkoff pokušava izbjeći te nedostatke na dva načina: prvo, u prosuđivanju suvremenih događaja služi se dijakronijskom analizom i povijesnom usporedbom, i drugo, služi se dokumentima na francuskom, ruskom i latinskom jeziku koje prevodi na engleski. Da bi održao objektivnost informacije, procjenjuje da se u studiju slučajeva "etničkog čišćenja" manje poznatih jezika (među njima i hrvatskog) najbolje držati "digested" informacije (press clippings, primjerice) ili ostarjelih ali zato temeljito procijenjenih knjiga i članaka (Obolenskijeva povijest Bogumila, primjerice, iz 1948.). Budući da se radi o doktorskoj disertaciji (Boston University) koja ipak teži svojevrsnoj sintezi poznatog i predlaganju novog sklopa promišljanja "etnikog čišćenja", rezultat je: dobar i upotrebljiv presjek povijesti "etničkih čišćenja", vrlo dobar sklop za "čišćenje" i definicije pojmova, no površna dokumentiranost novijih događaja i nedovoljna argumentiranost najveće inovacije te disertacije/knjige: pri-

jedloga racionalnog i opravdanog transfera populacija.

Knjiga Andrew Bell-Fialkoffa sažela je mnoge otvorene probleme koji su se pojavili početkom devedesetih godina u svezi s etničkim čišćenjem, napose na Balkanu: pojam sam, definicije, dijakronijski pregled, tipične "zone sumraka", predikcije i moguće politike. Obrada je doduše "školnička", što nije niti čudo, jer je to teza doktorskog kandidata; no poznati je izdavač, Macmillan, opravdano odlučio da taj rukopis objavi. Toliko novoj materiji, kao što je "etničko čišćenje", inače prepunoj mitova, zabluda, nedorade-nih hipoteza, dobro će doći kao osnova baš solidni učenički uradak. I tu je funkciju ova knjiga dobrim dijelom ispunila. Pojmovima koji su najviše u optjecaju, posebice u "javnome mnijenju", dala je značajke koncepta i time nam omogućila da ih dalje razvijamo.

Toliko o erudiciji; vratimo se strukturi. Knjiga "Etničko čišćenje" sadrži ova poglavlja: Uvod - ili što je čišćenje populacije, (1.) Povijesni pregled čišćenja, (2.) Tipologija čišćenja, (3.) Čišćenje kao metonimija kolektivnog identiteta, (4.) Zone konflikata: koju odabrati, (5.) Bosna, (6.) Cipar, (7.) Karabah, (8.) Kosovo, (9.) Palestina, (10.) Ruske manjine u bivšem Sovjetskom savezu, (11.) Ruanda i Burundi, (12.) Sri Lanka, (13.) Transilvanija, (14.) Sjeverna Irska, (15.) Kako razriješiti nepomirljive etničke konflikte, (16.) Indeks raseljavanja i (17.) Moguća rješavanja. Knjiga je opremljena bilješkama, izabranom bibliografijom, koja za divno čudo ne vrvi imenima "očeva utemeljitelja" iz stalnog rekvizitarija literature o etnicitetu (Bart, Gellner, Smith, Hobsbawm, Banton, Glazer, Gordon, Rex) nego je usmjerena u manje znane lokalne izvore, te vrlo korisnim indeksom pojmova.

Rasprava o pojmu "etničko čišćenje" informira nas da svako "čišćenje" obuhvaća povlačenje populacije s određenog teritorija, ali da svaki oblik povlačenja populacije nije ipso facto "čišćenje". Na kontinuumu uzroka povlačenja populacija, od "genocida" do "masovne ekonomske emigracije", Bell-Fialkoff zbog pojmovne čistoće postavlja dva reza: iz kontinuumu uzroka ispada genocid

kao lijevi i ekonomska emigracija kao desni ekstrem kontinuuma. Napominje da prijelazi između lijevih skrajnosti (između genocida i masovne deportacije) i desnih skrajnosti kontinuuma (prisilne razmjene i emigracije) ostaju slabo definirani. Imajući to na umu, "čišćenje populacije" definira se dakle kao "planirano i namjerno nasilno povlačenje nepoželjne populacije s određenog područja; takva se populacija odlikuje jednom osobinom ili kombinacijom osobina kao što su etnicitet, religija, klasa, seksualne sklonosti. Da bi se neko povlačenje populacije kvalificiralo kao 'čišćenje', mora imati navedene osobine kao osnovu." Etničko je čišćenje, dakle, tek jedan od slučajeva populacijskog čišćenja, u kojem se s određenog područja planski, ciljano i namjerno nasilno izvlači populacija koja se izjašnjava ili opisuje kao posebna etnička grupa, narod. "Planirano nasilje" dakle nužni je element populacijskog čišćenja, a obuhvaća ove načine izvršenja: deportaciju ili istjerivanje, transfer i prisilnu razmjenu stanovništva. Valja dopuniti da se, dakle, **etničko čišćenje prema tome može definirati kao planirano nasilno povlačenje populacije s određenog područja koje se može realizirati kao protjerivanje/deportacija, organizirani transfer ili razmjena etničkih grupa pod prisilom.** Takva definicija eliminira iz dalje rasprave niz općeprihvaćenih instancija etničkog čišćenja kao što su uništenje i asimilacija američkih Indijanaca, deportiranje naroda iz Zapadne Afrike u roblje, ubijanje i protjerivanje Hugenota, masovno iseljavanje Skandinavaca, Nijemaca i Slavena u Sjevernu Ameriku. No istjerivanje Židova iz Španjolske 1492. godine doista odgovara definiciji populacijskog čišćenja, pa se u njemu, za razliku od ostalih slučajeva, jasno nazire planirana i ciljana politika protjerivanja grupe.

Populacijsko je čišćenje, kao državna politika, započelo s Asircima, tvrdi autor. Oni su od 8. do 6. stoljeća prije naše ere nasilno raseljavali milijune pobijedenih podanika, prije svega elite (Izraelite) kao nosioce i prenosiocje identiteta. Grci su primjenjivali "intrapolis" čišćenje prije svega stoga što sukobi u pretklasičnoj Grčkoj najčešće nisu bili etnički označeni. Kasnije, destrukcijom

Olynthosa u vrijeme Filipa Makedonskog, situacija se mijenja pa su "čišćenja" mahom slična kasnijim europskim inačicama. Sam pojam "andrapodiasmos", što znači deportacija i ropstvo, blizak je suvremenom poimanju čišćenja. Sadrži planiranu nasilnost i cilj. Etničko je čišćenje u Europi doživjelo punu primjenu u Rimskom Carstvu; u srednjem vijeku "čišćenje" drastično (autor) mijenja osnovu, iz etničkog postaje "religijsko". Dioba Europe, Sredozemlja i Bliskog istoka između suprotstavljenih kulturnih i religijskih blokova - Latinskog i Bizantskog Carstva te Islama - prenosi sukob s etničkog na civilizacijsko i religijsko. Najistaknutiji "kandidati za čišćenje" postaju religijske manjine; prodor Turaka u Europu i slučajevi pokršćavanja, uništavanja i seoba samo su jedna od instancija manifestacije te nove osnove čišćenja. Ipak, nastavljaju se i etnička čišćenja, unutar velikih religijskih blokova, posebno u Zapadnoj, civiliziranoj Europi: tako Anglo-Saksonci planski ubijaju i iseljavaju Anglodance (1002.), Flamanci Francuze (1302.), Englezi Flamance (1381.), Česi istjeruju Nijemce (oko 1500. godine). Ipak, to su izuzeci od pravila "čišćenja" na osnovi vjere, i ne samo u Europi, kao što to svjedoči masovno istrebljivanje i proganjanje ne-Zoroastrijanaca i Sasanijaca u srednjovjekovnoj Perziji. Povlačenjem Arapa sa Sredozemlja te nestajanjem poganstva, na europskom tlu u posljednjih pet stoljeća ostaje jedan ciljani inovjerac: Židov. Najopsežnija "čišćenja" u kasnom srednjem vijeku usredotočuju se na Židove; način je uglavnom istjerivanje, ne istrebljivanje. Protjeruju ih Hazari s Krima u vrijeme Bizanta, protjerani su iz Pariza u 12. stoljeću, iz Engleske u 13. stoljeću, iz Južne Francuske u 14. stoljeću, iz Mađarske zajedno s Hrvatskom u 14. stoljeću, iz Austrije 1421. godine, iz Litve u 15. stoljeću, iz Krakova 1494.

Židove je, nalazi autor, bilo jednostavno "čistiti"; bila je to urbana i koncentrirano naseljena populacija. Za razliku od njih, Muslimani su u Europi, iako brojni, bili većinom ruralni i rastrkani "pokršćenici", Moriscos; čišćenje je nastupilo na Pirinejskom poluostrvu početkom 17. stoljeća, kad ih je iseljeno oko tristo tisuća.

Mirom u Augsburgu 1555. ustanovljen je princip ortodoksije političke zajednice; prema autoru, taj je mir, potvrdivši princip *cuius regio eius religio* postao "majkom modernih čišćenja" i totalitarizma. Manihejska dihotomija vjerske "čistoće" i "nečistoće" vladaru nalaže izlučivanje nečistoga; stoga je prirodno da će novo doba, utemeljeno na nacionalizmu s izrazitim religijskim mesijanskim komponentama, biti objavljeno apokaliptičkim centraliziranim državama, koje će organizirati "jednu" religiju kao državnu i kao identitet društva i jedinke. Srednjovjekovno poimanje vjerske čistoće i nečistoće transformirano je u političko načelo lojalnosti i pripadanja. Tako je rođeno moderno "čišćenje". Onaj koji ne pripada, koji ne potpisuje državnu religiju, nema identiteta, nečist je i treba ga izlučiti.

U nacionalnim centraliziranim državama od 16. do 18. stoljeća - Francuskoj, Engleskoj, Španjolskoj i Portugalu, religijsko čišćenje pomalo prelazi u etničko; prvo posve etničko čišćenje masovno je protjerivanje irskih katolika iz Ulstera 1641. godine. Već 1688. g. oko 88 % irske zemlje posjedovali su protestanti, Škoti i Englezi. No sve do 1900. g., drži autor, ne možemo govoriti o etničkim čišćenjima koja bi odgovarala definiciji koju smo naveli; mnoga istrebljavanja, preseljavanja tokom koloniziranja novih područja ne mogu se svrstati u kategoriju "čišćenja". Treća, suvremena faza čišćenja nastupa u dvadesetom stoljeću, a postaje planirana, ciljana državna akcija uništavanja ili preseljavanja "nepoželjnih" populacija. Otomanska Turska bila je prva moderna država koja je pokušala primijeniti ciljano etničko čišćenje. Sve do kraja 19. stoljeća Turska je bila relativno tolerantna država, no oko 1900. započinju kampanje protiv Armenaca, Libanaca kršćana, Nestorijanaca, pontičkih Grka, Kurda. Razumijevanje uzroka tome autor nalazi u tranziciji multietničkog carstva na nacionalnu državu, u vrijeme nacionalizma kao vladajuće ideologije. Tursku su slijedile Austrija, Rusija, Njemačka. "Uvijek kada se dominantna imperijalna etnija, prethodno definirana u dinastičkom ili religijskom smislu, nađe u položaju da se redefinira kao nacionalni entitet, kao etnička gru-

pa u kontekstu multietničkog carstva, laća se kompeticije s ostalim etnijama sa suma-nula ishodom. Primorana je, samom logikom takvog ishoda, eliminirati ili barem neutralizirati suparnike. Ukratko, primorana je zahtijevati "čistoću" (str. 22). Autor daje nadalje iscrpan prikaz svih značajnijih "čišćenja" u Europi do kraja Drugog svjetskog rata; navedimo ovdje zanimljivu ideju o "reverzibilnom čišćenju". Tako naime autor naziva Hitlerov "zov na okup" svih Nijemaca "istog podrijetla, jezika i kulture", upućen njemačkoj dijaspori, da bi stvorio kompaktni i moćni Reich. Između 1934. i 1941. godine u Reich se tako vratilo, planski, oko 700.000 Nijemaca iz Europe i kolonija.

Najveće etničko čišćenje u poznatoj nam povijesti povlačenje je odnosno protjerivanje oko 14 milijuna Nijemaca iz Istočne Europe poslije Drugoga svjetskoga rata. Međudržavno dogovaranje oko tog "čišćenja" lijep je primjer "velikog plana" (grand design) etničkog čišćenja na čemu, kao obvezatnom elementu definicije čišćenja, insistira Bell-Fialkoff. Plan protjerivanja podastrla je vlada Čehoslovačke saveznicima još prije oslobođenja, a odluku je donijela Velika Trojka u Potsdamu, kolovoza 1945. godine. U studenom iste godine Savezničko kontrolno vijeće odobrava "premještanje" 2,5 milijuna Nijemaca iz Čehoslovačke i 3,5 milijuna Nijemaca iz Poljske; sa Sovjetskim Savezom i Česima bilo je dogovoreno da se jedan milijun Nijemaca ostavi na mjestu, no Rusi su poduprli Čehoslovačku u naumu i protjerali i taj ostatak Nijemaca. To "čišćenje" pripada u kategoriju "prinudnog transfera" (compulsory transfer). U Čehoslovačkoj je ostalo oko 60.000, a u Poljskoj oko 300.000 Nijemaca. Zajedno s Nijemcima protjeranim iz Jugoslavije, Mađarske, Rumunjske broj raseljenih Nijemaca iznosio je oko 13,83 milijuna, a od toga je 2,1 milijun umrlo tijekom raseljavanja.

Zašto, prema autoru, "čišćenje" funkcionira kao metonimija za "kolektivni identitet"? Očito stoga što svaki identitet podrazumijeva ne-identitet, prema tome granice entiteta i "vanjske zone" drugačijosti. Granice i drugačijost mogu se određivati i održavati

različitim praksama, od, kako smo vidjeli, "opscenih" suvremenih etničkih čišćenja do regulacija konvencijama i zakonima. No uvijek, određivanje i održavanje granica i drugačijosti nekog entiteta podrazumijeva neku vrstu "čišćenja" koju prakticira dominantna grupa. Potonja nije nužno i najbrojnija; jer, reći će autor, "bez obzira na brojnost i dugovječnost, **svaka grupa** pokušava uspostaviti određeni stupanj homogenosti. Svaka ponaosob tvori skup pravila, eksplicitnih ili implicitnih, a od članova grupe očekuje se da ih poštuju. Samo opstojanje grupe ovisi o njezinoj sposobnosti da obdrži članstvo unutar strukturiranog kontinuuma grupnih odnosa. Što dulje grupa postoji to je vjerojatnije da će razviti unutargrupnu solidarnost, sistem simbola, skup pravila koja će uređivati odnose među članovima grupe te između članstva i nečlanova - ukratko spojnice koje će držati grupu na okupu. Tako grupe neizbježno razvijaju i ono što se običava nazivati grupnim mentalitetom i grupnom osobnošću, kao što su primjerice grupni običaji i inicijacijske odnosno indukcijske ceremonije" (str. 70). Iz ovoga je jasno da dominantnost (recimo etničke) grupe ovisi o sklopu čimbenika pa će tek njihova učinkovita kombinacija i provedba dovesti do zauzimanja vlasti a potom i do dominacije. Dominacija će biti to čvršća i to će dulje trajati što će grupa uspješnije održavati (a) granice, (b) percepcije drugačijosti "onih izvana" i (c) strukturirani kontinuum unutargrupnih odnosa; što će uspješnije, dakle, održavati "kolektivni identitet". Za uspostavljanje i održanje tog identiteta, dominantna grupa potrebuje kontrolu ne samo unutargrupnih odnosa nego i okoliće. Poremeti li se ravnoteža između navedenih triju elemenata održavanja identiteta, grupa pribjegava, najčešće, nekom obliku "populacijskog čišćenja". Stoga je, tvrdi autor, "čišćenje" zamjena za "kolektivni identitet", i obratno.

Povijesni je pregled uspostavljanja i održavanja kolektivnih identiteta u Europi pokazao da se identitet prvi put uspostavlja i nameće svom silinom kao europska dominantna religija (kršćanstvo) u srazu s Islamom, između četvrtog i šestog stoljeća n. e. Nestajanje religija kao žarišta kolektivnih

identiteta u osamnaestom stoljeću omogućuje etnonaciji da preuzme ulogu žarišta, što znači da postaje kontrolor unutargrupnih i izvangrupnih odnosa u Europi te se provodi "čišćenje" na toj osnovi. No, napominje autor, "ta promjena nije podrazumijevala jednostavno otresanje, poput zmijina svlaka, starog religijskog identiteta i navlačenje novoga, etničkoga. Bit će, naprotiv, da se novi, etnonacionalni identitet nataložio na stari, pridružujući se u koncentričnim krugovima staroj religijskoj srčiki." Pritom treba napomenuti, da je "etnicitet kroz religiju, jezik, običaje oduvijek pratio ljude. No nacionalizmom je pridobio novo značenje i važnost" (str. 60). A što se tiče te "stare srčike", postoje etnije koje su nerazdruživo povezane s religijom i one koje nisu. Prve se obično nalaze na razmeđu civilizacija: Armenci, Grci i Maroniti nalaze se na kršćansko-muslimanskoj razdjelnici, Irci na katoličko-protestantskoj, katolici Poljaci između pravoslavnih Rusa i protestantske Prusije, i napokon "eksplozivna mješavica triju religija pravoslavnih Srba, katolika Hrvata i bosanskih Muslimana susreće se u tjeskobnom zakutku Balkana. Nimalo ne iznenađuje, stoga, što je čišćenje česti gost u svim navedenim slučajevima". Interpretiramo li autorovu klasifikaciju u skladu s metonimijskim karakterom odnosa identitet-čišćenje, mogli bismo zaključiti da se "identitet" potpuno može zamijeniti "čišćenjem" samo u gorespomenutim slučajevima nerazdruživosti religijskih osnova kolektivnog identiteta i etnije. Jednostavno: one etnonacije koje su oblikovale (ili još oblikuju) nacionalne države na kolektivnom identitetu u kojemu je "religija=etnos=nacija" nalaze se na razdjelnicama civilizacija i religija i ušančene su, takorekuć, u staru religijsku srčiku kolektivnog identiteta. "Koncentrični krugovi" novih identiteta na tu srčiku redovito još ne utječu, čak i tamo gdje je religija bila zabranjena ili nije funkcionirala u javnosti, kao u bivšim socijalističkim zemljama, pa se pretpostavljalo da će novi postkomunistički identiteti potražiti neke građanske "srčike", a ne religiju. A dogodilo se da su se nacionalni identiteti ne samo organizirali oko religijskog žarišta, nego se metonimičnost "etničkog identiteta" proka-

zala u "čišćenju" na religijskoj osnovi, napose na Balkanu.

Starim se identitetima pridružuju novi: u posljednjih dvadesetak godina sve su organiziraniji kolektiviteti koji svoje identitete grade na seksu, spolnosti i dobi. To su žene, homoseksualci i stariji građani. Na njih se, u izgradnji i održavanju kolektivnih identiteta, mogu primijeniti svi dosadašnji nalazi: i oni teže kontroli odnosa unutar i izvan grupe te struktuiranju kontinuuma tih odnosa. U određenim se instancijama naziru i težnje k "čišćenju" drugačijih, kako bi se identiteti istaknuli i održavali. Stari i novi identiteti akumuliraju se, superponiraju, grupe zadbivaju mnoštvo identiteta, na osnovi čega autor podvlači i vrlo zanimljivu tvrdnju: što je više identiteta u pojedincu, to je teže promijeniti njegovu ili njezinu pripadnost ("afilijaciju"; str. 66). No razlike su ipak u biti između novih i starih identitetnih osnova; etnički, religijski, rasni, klasni i kastinski kolektivni identiteti u stanju su opstojati kao **diskretni** društveni entiteti, koji se sami od sebe reproduciraju. Naprotiv, kolektivni identiteti koji se temelje na dobi, spolu ili seksualnim sklonostima nisu u stanju funkcionirati kao neovisni društveni entiteti i ne mogu se sami od sebe reproducirati. Za sada, naglašava autor. Postoje znakovi da bi se napretkom znanosti i to moglo promijeniti, počnu li žene radati neovisno o starosti ili budu li homoseksualci u stanju zanijeti bez suprotnog spola. Prema tome, zaključuje autor, slobodno možemo reći da (za sada) postoje **dvije vrste** kolektivnih identiteta: neovisni/reproducibilni i ovisni/nereproducibilni.

Osim prema vrsti, kolektivni identiteti dijele se i prema tipovima. Postoje **dva tipa**: pozitivni i neutralni tip kolektivnog identiteta. Treći, negativni tip, više je "podtip" pozitivnog identiteta. Oni se međusobno razlikuju prema tome jesu li "entitetnotvorni" ili nisu. Etnicitet, religija i rasa pozitivni su, entitetnotvorni identiteti: omogućuju članovima grupe da ustroje entitete koji mogu funkcionirati kao socijalno i politički neovisni kolektivi. Klasa, rod, seksualne preferencije, neutralni su identiteti: oni mogu biti te-

meljem društvenih pokreta, no članovi tih pokreta ili grupa ne mogu ustrojiti socijalno i politički neovisne entitete. Od novih identiteta, prvi mogući kandidati za entitetnotvorne identitete jesu homoseksualci; bude li omogućena uniseksualna reprodukcija, moguće je zamisliti socijalno i politički neovisne kolektivitete na osnovi seksualnih preferencija, jer su homoseksualci već dokazali da mogu tvoriti zajednice koje poznaju diobu rada i u stanju su održavati granice između grupe i okolice.

Podvrsta: negativni identitet ili entitet-nodestruktivni identitet, reziduum je - tvrdi autor - identitetnog potencijala. Iskazuje se, kao virus, kad uništi jedan identitet nadomještajući ga drugim: to je neke vrste "individualizirano" etničko ili religijsko čišćenje. Negativni je identitet podvrsta pozitivnog zato što usprkos destruktivnosti ostaje "entitetnotvornim", što znači ne uništava kapacitet grupe da ustroji socijalno i politički neovisni kolektivitet. Stvar je samo u tome da negativni identitet ne suponira identitete, nego uništi prethodnika da bi uspostavio novi identitet. Asimilacija je jedna od manifestacija negativnog identiteta; tako je, uostalom, nastalo američko društvo. U pravilu, negativni identitet funkcionira tamo gdje su u doticaju dva socijalno vrlo različita entiteta: primjerice, socijalno deprivirani imigranti i dobrostojeći domaći. Takva je "etnička stratifikacija" najbolja klima za asimilaciju. Da zaključimo: "U suvremenom svijetu, uključivanje u grupe i održavanje granica grupe razvilo se u visokopolitizirani proces, posebno kad grupe nejednakog statusa dijele ograničeni privredni i politički prostor." Takvo stanje onda nalaže da se koncept "**Mi**" projicira u javnost, kroz simboličke i ideološke sheme, kao vladajući diskurs svakodnevice, kao "dio svačijeg svakodnevnog iskustva. Drugim riječima, kompleksna društvena, politička i privredna stvarnost interpretira se kao grupni konflikt, bez obzira je li grupa etnički, religijski ili klasno određena. Takvo društvo prožeto je borbama i neprijateljstvom između grupa, pa svako - ili gotovo svako - sučeljavanje među članovima različitih grupa podliježe etničkoj ili rasnoj interpretaciji" (str. 72).

U drugome dijelu knjige Bell-Fialkoff obrađuje dvadesetak grupa i deset područja etničkog konflikta odnosno populacijskog čišćenja. Kriteriji su odabira ovi:

- a) čišćenje je endemično,
- b) čišćenje se ponavlja,
- c) čišćenje se izvodi radi zahtjeva prema teritoriju koji ima, u pravilu, visoku simboličko-povijesnu vrijednost za suprotstavljene strane.

Jednom odabrani na osnovi tih kriterija, slučajevi moraju zadovoljavati i ove uvjete: populacije su miješane, raštrkane ("discontinuos ethnic pattern"), autonomija upitna, postoji dugotrajna ranjivost manjine ("long-term minority vulnerability"), međunarodne arbitraže bile su neuspješne, tipološki su različiti - rasni, etnički, religijski i, napokon, moraju biti suvremeni te moraju reprezentirati različite dijelove svijeta. Na taj je način autor izlučio desetak već spomenutih slučajeva, a na prvome mjestu, zbog abecednog slijeda, analizira Bosnu. Nalaze iz toga dijela analize ne bismo opširnije naveli; iznenađuje tek siromašna dokumentiranost, s obzirom da je u vrijeme pisanja doktorata ili pak editiranja knjige bila doista obilna dokumentarna produkcija o slučaju rata i populacijskog čišćenja na području bivše Jugoslavije. Izvor podataka o sukobu i čišćenju uglavnom je "Keesing's Record of World Events" iz 1994. godine (41 navod), te izvještaji Helsinki Watcha za Bosnu. Za povijesne podatke o nacionalnim sukobima na području bivše Jugoslavije autor je upotrijebio dobrog, iako jedinog Freda Singletona (1985.) te jedan članak Žerjavića (1991.). Za očito omiljenu svoju temu, bogumile u srednjovjekovnoj Bosni, Bell-Fialkoff konzultira stariji izvor - knjigu Obolenskog iz 1948. godine. Na svaku od tih tema u posljednjih je dvadesetak godina izišlo u svijetu nekoliko danas već općepoznatih izvora (Bananac za nacionalizam na području bivše Jugoslavije, Brandt primjerice za hereze u Bosni). Najviše začuđuje ipak što su karte dejtonske Bosne netočne, podaci o kvislinškoj Hrvatskoj NDH "poopćeni" na cijelu tadašnju hrvatsku političku elitu (o Mačeku ili Titu ni riječi), a narod Hrvatske

većinom je, prema autoru, "bio spreman kolaborirati s okupatorom. Još gore, hrvatski fašisti, Ustaše, u težnji da učine Hrvatsku hrvatskom ... ubijali su na tisuće" Srba, Cigana, Židova u masakrima širom Hrvatske i Bosne. Za Ustaše i hrvatski tadanji fašizam ocjena je dakako točna i čak su i brojke, koje se spominju, na "uravnoteženijoj" strani, uzete iz Žerjavića (1991.). No generalizacija "kolaboracionizma" na sve građane Hrvatske ostaje i nadalje kao neshvatljivo površna ocjena u takvome radu, a o otporu Nijemcima i ostalim fašistima na hrvatskom području, ni riječi.

Iz toga možemo samo zaključiti: ako je argumentiranje podacima u ostalih devet slučajeva podobno ovome kojega najbolje poznamo, podacima u knjizi treba pristupiti s rezervom.

U trećem dijelu knjige, Bell-Fialkoff prihvaća se doista novog problema: organiziranog populacijskog transfera (ili razmjene) kao mjere preveniranja izvjesnog, odnosno presijecanja akutnog etničkog sukoba. Tema je, dakle, **politika populacijskog transfera odnosno razmjene**.

Autor polazi od tvrdnje da su se u odabranim slučajevima etničkih sukoba, tradicionalna rješenja pokazala neupotrebljivima; štoviše, opasnim, jer su ponegdje "omogućila" čak i genocid. Tradicionalna rješenja jesu: povećana lokalna autonomija, poštovanja individualnih i grupnih manjinskih prava te međudržavni dogovori. Ta rješenja dolaze u obzir tada kad su sve strane spremne za pregovore; radi li se pak o grupi ili manjini koja ne pristaje na pomirenje, pred sobom imamo "neizmirljiv" etnički sukob. Takav sukod ima, prema autoru, makro i mikro dimenzije: želi li se uspostaviti politika pomirenja u naizgled "nerješivoj" situaciji, u obzir treba uzeti sve moguće kombinacije tih dimenzija (str. 215):

A. Makro dimenzije "neizmirljivog" etničkog sukoba

1. sukob predstavlja stalnu prijetnju regionalnom i svjetskom miru, prinuđuje međunarodne snage na interveniranje i prijeti stalnim širenjem;

2. stabilnost i integritet države(a) ugroženi su, posebno ako iredentistička manjina stalno "vrebaju" neku susjednu državu u kojoj se, obično, nalaze njezini sunarodnjaci;

3. manjina se osjeća ugroženom i pita se hoće li preživjeti;

4. nemoguće je, bez većih posljedica, provesti samoodređenje i korekciju granica;

5. etničke grupe u sukobu svojataju, kao povijesni, isto područje;

6. sukobu se pridodaje veliko simboličko i povijesno značenje;

7. nepomirljiva povijesna prava s jedne strane sukobljavaju se s demografskom premoći s druge strane.

B. Mikro dimenzije etničkog sukoba opisuju manjinu(e), koja

1. jest subverzivna i iredentistička;

2. pribjegava neredima i otvorenoj pobuni;

3. onemogućava zakonito administriranje i/ili postavlja parlamentarne prepreke;

4. uskraćuje obavljati građanske dužnosti, te

5. odbija svaki pokušaj mirenja.

Ideju rješenja u takvim sukobima Bell-Fialkoff nalazi u povijesti Čehoslovačke: on drži da "u određenim su situacijama samo dvije alternative: München (to jest komadanje države) ili raseljavanje. Posebice u situacijama u kojima manjina djeluje u tandemu s izvanjskom silom, koja nije sklona postojanju države" dominantne grupe (str. 216). Raseljavanje, drži Bell-Fialkoff, u takvom je slučaju razumna mjera a ne kazna za prošle grijeh; ono može biti razumnim spasiti se životi na jednoj i drugoj strani. Kad su iredentističke sklonosti manjine izražene, i nemoguće im je stati na kraj, "etnički neutralna preventivna mjera transfera može poslužiti kao izlaz u nuždi" (str. 217) ... Srećom, drži autor, nisu brojni etnički sukobi koji zahtijevaju takav **skalpel**. No neki ga na svaki način trebaju, osobito oni koji uzrokuju ratove (Bosna, Ruanda i Karabah samo za ilustraciju)." (str. 217). Sugerirati "transfere populacija" da bi se izbjegao etnički sukob, kaže Bell-Fialkoff, zasigurno je danas za

mnoge šokantno. No treba imati na umu, drži on, da je populacijski transfer zadobio negativno suzvučje tek u posljednje vrijeme, u Bosni primjerice, jer je bio pogrešno poistovjećen s "čišćenjem" i "istjerivanjem". Svijet je, prema njegovu, opravdano osudio takve okrutnosti no ipak ne treba pomiješati "čišćenje i protjerivanje s razmjenom populacije i transferom". Organizirani transfer je, prema njemu, jedino rješenje u društvima u kojima je "kompromis" sramotna riječ pošto znači izdaju "svetih načela" i u kojima dakle "ugovor" ili "društveni ugovor" nema tradiciju. To su danas mahom istočnoeuropska i balkanska društva (nasuprot njima: američko društvo u SAD), koja tijekom svoje povijesti nisu upoznala trgovinu, liberalizam, demokraciju i konsensus (str. 217). Autor se pritom nije potrudio da "demokratsku kulturu" ili "umijeće pregovaranja" stavi u neki kontekst, recimo europske modernizacije. Podosta je takvih površnih i gotovo naivnih, zdravorazumskih cinizama na račun "modernih divljaka" demokracije, u tribalnoj kulturi kojih kompromis postoji kao "izdaja". Neke prosudbe odišu i naivnom svježinom, kao: svijet, u liku Cyrusa Vancea primjerice, htio bi pod svaku cijenu u Bosni i Hrvatskoj pomiriti nepomirljivo. I što se onda dešava? Etnije u sukobu sučeljuju se s pravim prolokom nedjelatnih rješenja, njihove se vode tetoši, laska im se ili ih se pritišće, pa oni na koncu konca prihvate rješenja koja nikoga ne zadovoljavaju. "Postoji čak i jedno takvo perverzno uvjerenje da kad nitko nije zadovoljan rješenjem je zasigurno fair, kao da je kompromis ta gorka pilula koju sve stranke jednako moraju progutati" (str. 218). Prema Bell-Fialkoffu, takva su rješenja nestabilna i predlaže transfer populacija kao jedino djelotvorno rješenje kad sve drugo zakaže.

"Transfer populacija kao političko rješenje" prvi je predložio Georges Montadon, Švicarac, profesor etnologije u Parizu, u memorandumu upućenom Konferenciji nacionalnosti u Lausanni, lipnja 1918. godine. Njegovo je stajalište da jedino uspostavljanje granica između država prema etničkom načelu omogućuje mir. Nije li to moguće zbog manjina, tada te manjine treba preseljavati.

Dotad je Europa poznavala samo jedan međudržavno dogovoreni transfer (točnije: razmjenu) populacija; poslije Drugog balkanskog rata, Adrianopolskom konvencijom 1913. godine Bugarska i Turska razmijenile su, "dobrovoljno", "strateški preventivno" i "ograničeno" 47.570 Mulimana za 44.464 Bugara. Nakon toga transferi su postajali sve češći, dobivali su na masovnosti, postajali prinudnima i neograničenima, a poslije Drugoga svjetskoga rata završili su kao "prinudna i ničim ograničena" (str. 222) protjerivanja etničkih grupa. Autor to objašnjava propustom - ili nemoći - Versajskog ugovora da regulira i zaštiti prava manjina u Europi. "Granice koje je zacrtao Versailles pokazale su se iznenađujuće trajnima - većina njih izdržala je sedamdeset godina - no problemi manjina i dalje su bili neriješeni" (str. 223). Ovdje autor samo notira jednu tipično europsku modernu napetost: onu između individualnih prava i zaštite manjinskih prava, s jedne, te ambicije državnika da formiraju jednoetničke države pod istom kapom, s druge strane. Ta je ambicija bila u podlozi Berlinskom kongresu 1815., Versajskom ugovoru 1920., Teheranskoj konferenciji 1944. itd. I napokon, potpuno je oživjela u tek oslobođenoj Istočnoj Europi 1990. godine. Tribalna potreba novih političkih elita i vođa da granice definiraju monoetnički s jedne, i vjekovnim miješanjem stanovništva, s druge strane, nije se moglo riješiti samo prinudnim iseljavanjem ili genocidom. Istaknuti treba neobično poučan podatak: Bell-Fialkoff navodi da je Liga naroda, u razdoblju od 1920. do 1938. godine, zaprimila više od petstotina žalbi koje je uložilo osamnaest europskih manjina, zahtijevajući poštivanje prava na samoodređenje; samo iz Njemačke u tom je razdoblju registrirana 131 žalba (više od jedne četvrtine svih žalbi). Drugim riječima Versajskim mirom pobudena grupna svijest o pravima unutar država koje se monoetnički organiziraju, počela je u Europi funkcionirati kao politička svijest manjinskih etničkih grupa. No Liga naroda i velike sile očito nisu tome davale dužnu pozornost. Oduzimanja prava manjinama, asimilacija,

raseljavanja, protjerivanje i napokon genocid u Italiji, Njemačkoj i Sovjetskom Savezu tridesetih godina nisu naišli na znatniji odjek u Ligi naroda. Ta je znakovita "šutnja" međunarodnih instancija dovela, prema autoru, do preobrata u tretiranju etničkih manjina poslije Drugoga svjetskoga rata: velesile su javno počele zagovarati "asimilaciju". Američki i britanski delegati u Parizu 1946. godine u međunarodnim su ugovorima predlagali asimilaciju kao osnovnu strategiju za pacifikaciju manjina. Asimilacija je, uostalom, bila "prirodna američka sklonost" (str. 223) u tretiranju etničkih manjina tijekom masovne imigracije prije oba svjetska rata. Tako su pariški mirovni pregovori 1946. završili u svojevrsnom "strukturnom neskladu" između liberalnog koncepta prava jedinice na različitost i totalitarnog koncepta ništenja grupnih različitosti (asimilacijom). "Prelaskom naglaska s grupnih na pojedinačna prava ukazalo se na rastuće uvjerenje da će opća zaštita individualnih prava stišati probleme manjina", što je izričkom navedeno i u članku 6. Atlantske povelje (str. 224). Ono što nije bilo očito političkim vođama 1945. godine, tvrdi Bell-Fialkoff, očito je danas: "Individualna prava nemoguće je ostvariti ako su odijeljena od grupnih prava." Ali kako zaštititi (etničku, religijsku) grupu u moderno doba? Autor se time nije opterećivao: ponovno dokazuje da je zaštita grupa kao najveći europski problem između dvaju svjetskih ratova moguća tek trajnim rješavanjem granica između njih. A to je, prema autoru, u poslijeratnoj Europi uspješno i trajno riješeno prinudnim transferom populacija. "U najmanju ruku, transferima je osigurano da se nikad više neće naći iredentistička manjina koja bi mogla ugroziti opstanak suverene države, kao što je to bilo u Čehoslovačkoj 1938. godine ili u Bosni 1992. godine" (str. 225). Kao da je Čehoslovačka doista okupirana samo zbog iredentističkog djelovanja njemačke manjine!

Gotovo svi sveobuhvatni transferi populacija poslije Drugoga svjetskoga rata završili su definitivnim rješavanjem etničkih i političkih problema. Iz toga zaključujemo,

OSVRTI I RECENZIJE

drži autor, da su **transferi i razmjene populacija kao politički instrumenti u postizanju trajnog mira, učinkoviti**. Tu je učinkovitost moguće mjeriti, prema tome simulirati i predvidjeti; mjera, koju predlaže Bell-Fialkoff, jest **indeks raseljavanja (IR)** ili transfera (resettlement or transfer index, str. 239). **IR**, kako ćemo ga nazvati, mjeri pravičnost i izvodljivost transfera jedne od sukobljenih strana u neizmirljivom etničkom sukobu. Za mjerenje pravičnosti transfera ili, dakako, ostajanja, uzimaju se tri parametra:

(1.) parametar prvenstva: koja se etnija prva naselila (P1),

(2.) parametar viktimizacije: koja je etnija, povijesno, bila predmetom diskriminacije, masakra, genocida (P2),

(3.) parametar vanjske prijete: koju etniju podupiru "rodaci izvana", to jest nacionalna država u neposrednom susjedstvu tako da prijete i intervencija izvana (P3).

Za mjerenje izvodljivosti transfera služe dva parametra:

(1.) brojnost populacije (superiornost/inferiornost etnije na spornom području; P4),

(2.) raspoloživo ili neraspoločivo područje destinacije.

U prvom parametru treba lučiti numeričku superiornost ili inferiornost etnije od brojnosti etnije. Numerički je superiornija etnija koja ima više od 50 % **cjelokupne** populacije na spornom području, a brojnija je ona etnija koja je numerički superiorna drugoj ili drugima na spornom području ali je istodobno i manja od 50 % cjelokupne populacije. Za drugi parametar važno je razlučiti inozemna od tuzemnih raspoloživih područja destinacije populacijskog transfera, no destinacija se ne uzima u izračun izvodljivosti (str. 240).

Svaki parametar može poprimiti vrijednosti od "+1,0" do "-1,0"; tako bi, primjerice, rezultat "+4,0" za neku etniju značio pozitivno maksimalni IR (indeks raseljavanja) koji govori da (etnija) ima sva prava ostati na spornom području. Pogledajmo, primjerice, izračun IR-a za sve tri suprotstavljene etničke grupe u Bosni:

Tablica 1. Parametri za transfer populacija (Bosna, stanje 1994.)

Grupa	P1	P2	P3	P4	Indeks
Muslimani (većina)	-1,0	+0,5	+0,8	+0,4	+0,7
Srbi (manjina)	+0,5	+0,0	-1,0	+0,3	-0,2
Hrvati (manjina)	+1,0	-0,5	-0,5	+0,2	+0,2

Izvor: Bell-Fialkoff, 1996:244

Pozitivne vrijednosti IR-a znače "pravo na ostanak", negativne "pravo na raseljavanje"; točnije značenje IR-a koje smo dobili u Bosni za većinsko stanovništvo (Muslimane) i dvije manjine (Hrvati i Srbi) primjerice dobije se kad se njihovi parametri usporede s prosječnim vrijednostima za svih dvadeset proučavanih slučajeva. Prosjek prvih pet "kandidata za ostanak" iznosi +3,36, a prosjek posljednja tri "kandidata za raseljavanje" jest -3,50. Drugim riječima, indeksi raseljavanja triju etnija u Bosni daleko su od toga da bi "populacijski transfer" u bilo kojem obliku dolazio u obzir kao preventivna učinkovita mjera ili mjera prekidanja sukoba. Raseljenu populaciju, dakle, treba vratiti tamo odakle je pobjegla ili bila protjerana. Za usporedbu, negativni IR Srba na Kosovu (-3,3), Palestinaca (-3,4) ili Rusa u neruskim državama (-3,8) pokazuju da bi mjera organiziranog transfera mogla biti opravdana.

Parametar raspoložive destinacije odlaska za grupu/e u sukobu daje četiri tipa mogućih rješenja: (a.) mješovito rješenje, prema kojemu barem jedna grupa u sukobu ima "kamo otići" i pritom nisu potrebne prilagodbe međudržavnih granica, (b.) pozitivno rješenje prema kojemu obje grupe u sukobu "imaju kamo otići", (c.) negativno rješenje prema kojemu nijedna od grupa u sukobu nema kamo otići, i (d.) specijalni slučajevi za koje vrijede posebna rješenja. Takav je slučaj Bosne; ona predstavlja podvrstu mješovitog rješenja, prema kojemu dvije grupe u sukobu

“imaju kamo otići” (Srbi i Hrvati), jedna nema (Muslimani), a transfere populacija nužno moraju pratiti teritorijalne prilagodbe. Do tolikih “posebnosti” u tretmanu etničkog konflikta u Bosni dolazi zbog toga što je regija označena “izuzetnom zemljopisnom raštrkanošću glavnih etničkih grupa. Prije ovoga rata hrvatska je manjina bila podijeljena u četiri potpuno nepovezana segmenta, Srbi su bili odijeljeni od Crnogoraca mješovitom populacijom s jakom muslimanskom komponentom, a Muslimani su bili raštrkani posvuda u regiji i pomiješani s ostalim etničkim grupama”. (str. 276). Danas, uz postojeće iredentističke težnje srpske i hrvatske manjine unutar države te uz neprijateljske naklonosti moćnih “rođaka izvana”, hrvatske i srpske države, neovisna je Bosna neizvodljiv projekt, drži Bell-Fialkoff. Prema tome, drži autor, iako nijedna grupa nema visoki IR koji bi opravdavao transfere, ipak jedino transfer populacija kao skalpel može na dulje vrijeme stabilizirati regiju (str. 277). Prema izračunatim indeksima, Srbi su “prvi kandidati za transfer”, a optimalna solucija, koju je predložio Bell-Fialkoff u proljeće 1995. godine, kada je knjiga spremna za tisak, zapravo je ona koja je sada već u toku: Hrvati iz Bosne naseljavaju se u u bivšoj “Krajini” i zapadnoj Bosni, Muslimani zadržavaju srednju Bosnu i potiskuju Srbe iz banjalučkog entiteta na istok, prema Drini, i nastoje ostati na zapadnoj obali Neretve. Te bi tendencije trebale biti regulirane hrvatsko-bošnjačkom konfederacijom, drži Bell-Fialkoff. Ne bude li djelatne konfederacije, prema autoru, muslimanska će etnija biti suviše ranjiva i stoga stalni uzročnik sukoba. Bez konfederacije s Hrvatskom muslimanska etnija nema budućnosti u Bosni i bilo bi najbolje, drži autor, da se u tom slučaju cjelokupna muslimanska etnoreligijska zajednica organizirano preseli u Tursku (str. 278). Nitko informiran, naglašava autor, ne bi vjerovao 1990. da se u Bosni uopće može izroditi sukob kakvom smo svjedoci; Bosna je dokaz kojom se brzinom jedan lokalni sukob može rasplamsati u opći rat. Zato autor zaključuje: “... teško se je oteti dojmu da bi se svo to krvoproliće bilo moglo izbjeći da se

pravodobno pribjegli transferu populacije” (str. 280).

Zaključak je autora: organizirani transfer populacije nije panacea, ali je u nekim slučajevima etničkih sukoba optimalna strategija. Tamo, gdje je izvodljiv, treba ga pokušati primijeniti i dovršiti, kako bi se uspostavile stabilne etnoreligijske zajednice. Europa je, prema njemu, u svojoj novovjekovnoj povijesti tako uspješno rastavila velike zavađene religije u Njemačkoj i Francuskoj. Zašto, drži Bell-Fialkoff, ne bi generacijama danas zavađenih etnija (među inima, bosanskim građanima muslimanske etnije) omogućili miran razvoj u idućem stoljeću u nekoj drugoj sredini?

Mi bismo zaključili da je knjiga Andrew Bell-Fialkoffa prije svega korisna kao okvir za definiranje i pojmovno određenje fenomena kojeg nazivamo “etničko čišćenje”. Dio knjige koji se odnosi na “pojmovno čišćenje” za svaku je pohvalu; nedorečen je, prenatrpan idejama i nedovoljno (ili: previše) argumentiran onaj dio koji će nas, kao suvremenike i sudionike etničkih čišćenja, i najviše zanimati: prevencija i, ako već do toga dođe, rješenje sukoba. Bell-Fialkoff uspio je uhvatiti, čini nam se, brojne koncepte za promišljanje prevencije i rješenja, no ostavio ih je da većim dijelom lebde bez značajnijeg utemeljenja. Tako su relacije između reprezentativne demokracije, brojnosti etnije, individualnih prava i grupnih prava, ostale neodređene ili tek nabacane na kraju knjige. Najatraktivnija teza - ona o napetosti između liberalnog poimanja individualnih ljudskih prava i totalitarnog poimanja grupnih prava u suvremenoj Europi, nije dovoljno upotrijebljena u pojašnjavanju: što se to zapravo desilo u europskom fin-de-sièclu na polju međuetničkih odnosa? No time je zadužio i sebe i nas da tu napetost i dalje promišljamo.

A to je svakako značajno postignuće jedne dobre disertacije.

Silva Mežnarić